

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 3(78), 2023

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University**

ХАБАРИШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»**

№ 3(78)

Алматы, 2023

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№3(78), 2023

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**,
т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева**
(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**
(Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы**
(Түркия),
т.ғ.д., проф. **Ғ.М. Қарасаев**

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2023

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де
тіркелген №10102 - Ж

Басуға 22.09.2023 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 43,75 с.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 574

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н ы е C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Әбжанов Х.М. Алаш және халық көтерілістері.....	7
Abzhanov H.M. Alash and popular uprisings	
Нұрбаев Ж.Е., Сұлтанғазы Г.Ж. Империялық және кеңестік модернизация жағдайындағы қазақ болмысын қалыптастырудағы әлеуметтік-мәдени тетіктер.....	15
Nurbayev Zh.Y., Sultangazy G.Zh. Socio-cultural mechanisms of formation of kazakh identity under conditions of imperial and soviet modernization	
Tutumlu A., Imyarova Z., Meldibekova Z. Desovietizing nation-building in Kazakhstan: case of 2020 korday violence.....	23
Тутумлу А.И., Имярова З.С., Мельдибекова З.А. Қазақстандағы ұлттық құрылысты десоветизациялау: 2020 жылғы	
Сабденова Г.Е., Байгунаков Д.С. Жаңалықта жерленген Алаш арыстары.....	32
Sabdenova G. E., Baigunakov D. S. Alash figures buried in the village of Zhanalyk	
Шериязданов Б.Р. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын халық жадында қалдыру мәселесі (Солтүстік, Орталық өңірлердегі материалдар негізінде).....	41
Sheriyazdanov B.R. The problem of perpetuating the memory of victims political repression (based on the materials of the Northern and Central regions of Kazakhstan)	
Ибраева А.Г., Тайшыбай З.С., Мәлікова С.З. Петропавл уезі Аққұсақ болысы: Алаш әскерін құрудың кейбір мәселелері.....	50
Ibraeva A.G., Taishybay Z.S., Malikova S.Z. Petropavlovsk uyezd kazan parish: some issues of the formation of the Alash army	

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

Nursultanova L.N., Kasymova A.K., Bokayeva A.K. To the question of investment projects Russia and Vietnam.....	63
Нұрсұлтанова Л.Н., Касымова А.К., Бокаева А.К. Ресей мен Вьетнамдағы инвестициялық жобалар мәселесі	
Пилипчук Я.В. Кавказская Албания после Кавказской Албании. Княжества Парисос и Хачен.....	70
Pylypchuk Ya.V. Caucasian Albania after Caucasian Albania. Principalities of Parisos and Khachen.	
Вдовин В.Н. Тираноборческая политика архаической спарты в отношении Афин.....	76
Vdovin V.N. The tyrannoborce policy of archaic sparta towards Athens	
Bedelova G.S., Sadykova R.O. The nature of commercial agreements, import and export in China during the Mongols.....	82
Беделова Г.С., Садыкова Р.О. Моңғолдар кезінде Қытайда коммерциялық келісімдердің, импорт және экспорттың сипаты	

Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические
и социально-политические
науки»,
№3(78), 2023

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова,
к.и.н., доц. Т.Т. Далаева
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиукап
(Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы
(Турция),
д.и.н., проф. Г.М. Карасаев

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2023

Зарегистрировано в Министерстве
культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 22.09.2023.
Формат 60x84 1/8.
Объем 43,75 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 574.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

- Біләлова Г.Д. XIII-XIV (XV) ғасырлардағы Сарыарқаның отырықшы мәдениетінің тарихи-географиялық аудандастырылуы..... 91
- Bilyalova G.D. Historical and geographical zoning of Saryarka in the XIII-XIV (XV) centuries
- Қаипбаева А.Т., Нурмухамбетов А.А. Деструктивті діни ағымдар: зерттелуі мен ерекшеліктері..... 101
- Kaipbaeva A.T., Nurmukhambetov A.A. Destructive religious trends: research and features
- Алиаскаров Д.Т., Усеннов Н.Е., Каймулдинова К.Д. Possibilities of post-industrial sustainable development of mono-cities formed during the era of industrialization (Janatas city as an example)..... 111
- Алиаскаров Д.Т., Н.Е. Усенов, Каймулдинова К.Д. Индустриаландыру дәуірінде қалыптасқан моноқалалардың постиндустриялық тұрақты даму мүмкіндіктері (Жаңатас қаласы мысалында)
- Шаяхмет Н., Омирбекова Ж. Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық мұрасы..... 122
- Shayakhmet N., Omirbekova Zh. Ethno-ecological heritage of the nomads of Eurasia: spiritual and value foundations
- Шекербеков К.М., Мурат А.С., Якуб А.Ә. История реформирования мусульманского образования в Чимкенте в начале XX века: проблемы педагогики и подготовка новометодных школ..... 134
- Shkerbekov K.M., Murat A.S., Yakub A.A. The fate of numerous politically repressed figures-educators of the city of Shymkent (according to historical materials of periodicals)

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ METHODS OF TEACHING HISTORY

- Baidildina Fellan S., Saifulmalikova S. Development of electronic resources for social and humanitarian disciplines (on the example of almaty university of power engineering and telecommunications named after Gumarbek Daukeev)..... 146
- Байдильдина Феллан С., Сайфулмаликова С. Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер бойынша электрондық ресурстар құрастыру (Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университетінің мысалында)
- Исабек Б.Қ., Амалбекова Б.А. Обучение в школе военное-духовное наследие Бауыржана Момышұлы для патриотического воспитания (на примере проведенного урока в рамках «исследование урока» lesson study)..... 155
- Isabek B.K., Amalbekova B.A. Military and spiritual heritage of Bauyrzhan Momysulyfor patriotic education (using the example of a lesson conducted as part of the "lesson study" Lesson study)

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

- Айтқұл Х.А., Мұхтарова Г.Р., Төлемісова Д.Қ. Тас еңбек құралдары..... 165
- Aitkul Kh.A., Mukhtarova G.R., Tolemisova D.K. Stone tools

Abay Kazakh National Pedagogical University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political sciences»

№3(78), 2023

Periodic – 4 issues/year

Published since 2000

Editor-in-chief:

doctor of historical sciences

G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor*

(editorial-in-chief's assistant),

Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor,*

Dalaeva T.T. *candidate of historical sciences, associate professor,*

(responsible secretary),

Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor,*

Zhumagulov B.S. *candidate of historical sciences, professor,*

Virginia Martin. *professor, PhD (USA),*

Claudia Chang *professor, PhD (USA),*

Kara Abdiyap *doctor of historical sciences, professor (Turkey),*

Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor (Kirgistan),*

Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),*

Zhumagulov K.T. *doctor of historical sciences, professor,*

Mayer M. *doctor of historical sciences, professor (Germany),*

Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),*

Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences (Japan),*

Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor (Turkey)*

Karasayev G.M. *doctor of historical sciences, professor*

Abai Kazakh National Pedagogical University, 2023

Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, May, 8, 2009 №10102-ZH

Signed for print 22.09.2023

Format 60x84 1/8.

Volume 43,75 уч.-изд.л.

Issue 300. order 574.

050010, Almaty

Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house

Abai Kazakh National Pedagogical University

Гурсой М., Сиздииков Б. Қаңлы ескерткіштеріндегі ғұн және сармат тайпаларының рухани-дүниетанымдық компоненттері (Сырдарияның ортаңғы ағысындағы материалдар негізінде).....

175

Gursoy M., Sizdikov B. Hunno-sarmatian spiritual and worldview components in the monuments of the Kangly tribes (based on the materials of monuments of the middle current of the Syrdarya)

Сиздииков Б.С., Қожа М.Б., Сералиев А.А. Келес өңіріндегі ежелгі Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымы.....

192

Sizdikov B.S., Kozha M.B., Seraliyev A.A. Topography of the ancient settlement of Kultobe in the Kelessky region

Мурғабаяев С., Бахтыбаев М., Малдыбекова Л. Сығанақ қаласының қамал қабырғасына салынған кесік қазбасының нәтижелері.....

202

Murgabaev S., Bakhtybaev M., Maldibekova L. Results of the excavation of the section fortress wall of the Syganak city

Молдабаева Д.Ж., Шалбаев А.А. Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі сарайдың құрлымы мен қызметі.....

223

Moldabayeva D.Zh., Shalbayev A.A. The palace structure and its functions in the medieval turkic states.

Назымбетова Г.Ш., Халидуллин Г.Х. XVIII-XX ғасырлардағы Атырау облысы аумағында жүргізілген геологиялық палеонтологиялық зерттеулердің тарихы.....

231

Nazymbetova G.Sh., Khalidullin G.H. History of geological and paleontological research conducted on the territory of the Atyrau region in the XVIII-XX centuries.

Умарходжиев А., Ярыгин С., Ильдеряков Н. Таусамалы қорымының қоршаулары бар қорғандар.....

240

Umarkhojiyev A., Yarygin S., Ilderyakov N. Mounds with fences of the Tausamaly burial ground

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Жанкадамова Г.А., Ахметова Р.Д., Атантаева Б.Ж. Архивные материалы о судьбах депортированных с Северного Кавказа в Казахстан (на примере Семипалатинской области).....

253

Zhankadamova G.A., Akhmetova R.D., Atantaeva B.Zh. Archival materials about the fates of the deported from the Northern Caucasus to Kazakhstan (on the example of the Semipalatinsk region)

Лапин Н.С., Жуманбаев Д.Н. Материалы отечественных архивов по истории формирования общественных объединений и политических партий в Казахстане в конце 1980-х – начале 2000-х гг.....

265

Lapin N.S., Zhumanbayev D.N. Materials of domestic archives on the history of formation of public associations and political parties in kazakhstan in the late 1980s and early 2000 s.

Кудайбергенова А.И. Новые концептуальные подходы в изучении и оценки народных восстаний и протестов в Казахстане 20-30-х гг. XX в.

278

Kudajbergenova A. I. New conceptual approaches in the research and evaluation of popular uprisings and protests in Kazakhstan in the 20-30s of the XX-th century

Bekmagambetov M., Bekmagambetov R., Bimoldanova A. History of soviet childhood: contemporary foreign and domestic historiography.....

290

Бекмагамбетова М.Ж., Бекмагамбетов Р.К., Бимолданова А.А. Кеңестік балалық шақтың тарихы: қазіргі заманғы шетелдік және отандық тарихнама

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

- Bazarbayev K., Gumus N., Akdeniz E.** Political activity of Enver pasha in the Turkestan national liberation movement..... 301
- Базарбаев К.К., Гумуш Н., Акдениз Е.** Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы Энвер пашаның саяси қызметі
- Serubaeva A.T.** Historical sources on the ethnonym "kazakh" and the kazakh khanate in the works of Shokan Ualikhanov..... 309
- Серубаева А.Т.** Ш. Уәлиханов шығармаларындағы «қазақ» этнонимі мен қазақ хандығына қатысты деректер
- Ibrayeva E.E., Shalkarbek A.** Ideological movement of Zhanuzak Alzhanuly during his work for kazakh journalism..... 318
- Ибраева Э.Е., Шалқарбек А.** Жанұзақ Әлжанұлының қазақ журналистикасы үшін атқарған қызметі тұсындағы идеялық қозғалысы

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

- Маханов Н.И., Адилбаева А.С., Ахметова Д.М.** «Әзірет-Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайының тарихи дамуы: қазіргі қоғамдық-рухани қызметі..... 327
- Makhanov N.I., Adilbaeva A.S., Akhmetova D.M.** Historical development of the state historical and cultural reserve-museum «Azret-Sultan»: modern social and spiritual activity
- Махметова Н.А., Аубакирова Ж.С.** Шығыс Қазақстанда халықтың қартаюы мен өлім үдерістеріндегі өзгерістер (1999-2021 жж.)..... 333
- Makhmetova N.A., Aubakirova Zh.S.** Changes in the processes of aging and mortality of the population in East Kazakhstan (1999-2021)
- Сенгирбаева З.Ж., Найманбаев Б.Р.** Батыс және ТМД тарихнамасындағы Кеңестік депортация саясаты..... 342
- Sengirbayeva Z.G., Naimanbayev B.R.** Soviet deportation policy in the historiography of the west and the CIS
- Рахимова Г.Н.** Білім жүйесіндегі бала құқығын қорғауды құқықтық реттеу мәселелері..... 351
- Rakhimova G. N.** Problems of legal regulation of the protection of children's rights in the education system

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality - 0700 00)

Н.А. Махметова ^{*1}, Ж.С. Аубакирова ²

¹ С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
«8D02202-Тарих» білім беру бағдарламасының 2-оқу жылының докторанты,
Өскемен қ., Қазақстан
² т.ғ.к., С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің
қауымдастырылған профессоры,
Өскемен қ., Қазақстан

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДА ХАЛЫҚТЫҢ ҚАРТАЮЫ МЕН ӨЛІМ ҮДЕРІСТЕРІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР (1999-2021жж.)

Аңдатпа

Мақалада 1999-2021жылдар аралығында Шығыс Қазақстан өңірінде өлім деңгейінде орын алған демографиялық көрсеткіштер: халықтың өмір сүру ұзақтығы, өлім деңгейінің жалпы коэффициенті, жас топтарына қарай 1000 адамға шаққандағы өлім көрсеткіштері, аналар мен нәрестелер өлімі, ерлер мен әйелдер арасындағы өлім себептері түсіндіріліп, жалпы өңірдің демографиялық ахуалына сипаттама беріледі. Шығыс Қазақстан облысының ерекшелігі - жас құрылымының аймақтық теңгерімсіздігінің өсуіне байланысты «егде» жастағы адамдар санының көбеюімен өлім деңгейінің жоғары болуы және орташа өмір сүру ұзақтығының қысқаруы болып табылады. Сондай-ақ экономикалық, экологиялық, денсаулық сақтау саласы облыстың өлім деңгейіне әсер етеді. Нәтижесінде өңірде демографиялық, әлеуметтік-экономикалық тәуекелдер қалыптасады. Әлеуметтік сұраныстардың өңірдің демографиялық жағдайына сәйкес келу ықтималдығы зерттеуді өзектендіреді. Аталған өңірдегі демографиялық процестің маңызды факторы – өлім деңгейіндегі өзгерістерді жан-жақты талдау Шығыс Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайын көрсетуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: өлім коэффициенті, аналар мен нәрестелер өлімі, орташа өмір сүру ұзақтығы, жас топтары, демографиялық процес, әлеуметтік сұраныс.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және Жоғары білім Министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын "Қазақтар Қазақстанның демографиялық әлеуеті ретінде: ретроспективті және даму перспективалары" АР19676895 гранттық ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Н.А. Махметова ^{*1}, Ж.С. Аубакирова ²

¹ докторантка 2-го года обучения Восточно-Казахстанского университета имени
С. Аманжолова по образовательной программе «8D02202-История»,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

² к.и.н., ассоциированный профессор
Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ИЗМЕНЕНИЯ В ПРОЦЕССАХ СТАРЕНИЯ И СМЕРТНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ (1999-2021 гг.)

Аннотация

В статье **рассматривается** такие демографические показатели, которые характеризуют изменения уровня смертности населения в Восточно-Казахстанской области в период с 1999 по 2021 гг. как продолжительность жизни населения, общий коэффициент смертности, показатели смертности на 1000 человек в зависимости от возрастных групп, материнская и младенческая смертность, причины смертности среди мужчин и женщин, также, в целом дается характеристика демографической ситуации

региона. Особенностью Восточно - Казахстанской области является высокая смертность и сокращение средней продолжительности жизни, что связано с увеличением числа «пожилых» людей, дисбалансом возрастной структуры. Также на уровень смертности населения в регионе влияют экономические, экологические причины и уровень здравоохранения. Вследствие этого в регионе формируются демографические, социально-экономические риски. Актуальность исследования заключается в вероятности соответствия социальных запросов демографической ситуации региона. Важным фактором демографического процесса в данном регионе является всесторонний анализ изменений уровня смертности населения.

Ключевые слова: смертность, материнская и младенческая смертность, средняя продолжительность жизни, возрастные группы, демографический процесс, социальный спрос.

Благодарности. Статья подготовлена в рамках реализации грантового научного проекта AP19676895 «Казахи как демографический потенциал Казахстана: ретроспектива и перспективы развития», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

N.A. Makhmetova¹, Zh.S. Aubakirova²

¹2nd year doctoral student of the S. Amanzholov East Kazakhstan State University according to the educational program "8D02202-History", Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

²k.h.s., associate professor of the S. Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

CHANGES IN THE PROCESSES OF AGING AND MORTALITY OF THE POPULATION IN EAST KAZAKHSTAN (1999-2021)

Abstract

The article considers such demographic indicators that characterize changes in the mortality rate of the population in the East Kazakhstan region in the period from 1999 to 2021 as the life expectancy of the population, the total mortality rate, mortality rates per 1000 people depending on age groups, maternal and infant mortality, causes of mortality among men and women, also, in particular. In general, the characteristic of the demographic situation of the region is given. The peculiarity of the East Kazakhstan region is high mortality and a reduction in average life expectancy, which is associated with an increase in the number of "elderly" people, an imbalance in the age structure. Also, the mortality rate of the population in the region is influenced by economic, environmental reasons and the level of health care. As a result, demographic, socio-economic risks are being formed in the region. The relevance of the study lies in the probability of compliance of social demands with the demographic situation of the region. An important factor in the demographic process in this region is a comprehensive analysis of changes in the mortality rate of the population.

Keywords: mortality, maternal and infant mortality, life expectancy, age groups, demographic process, social demand.

Thanks. The article was prepared as part of the implementation of the grant scientific project AP19676895 "Kazakhs as the demographic potential of Kazakhstan: a retrospective and development prospects", funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

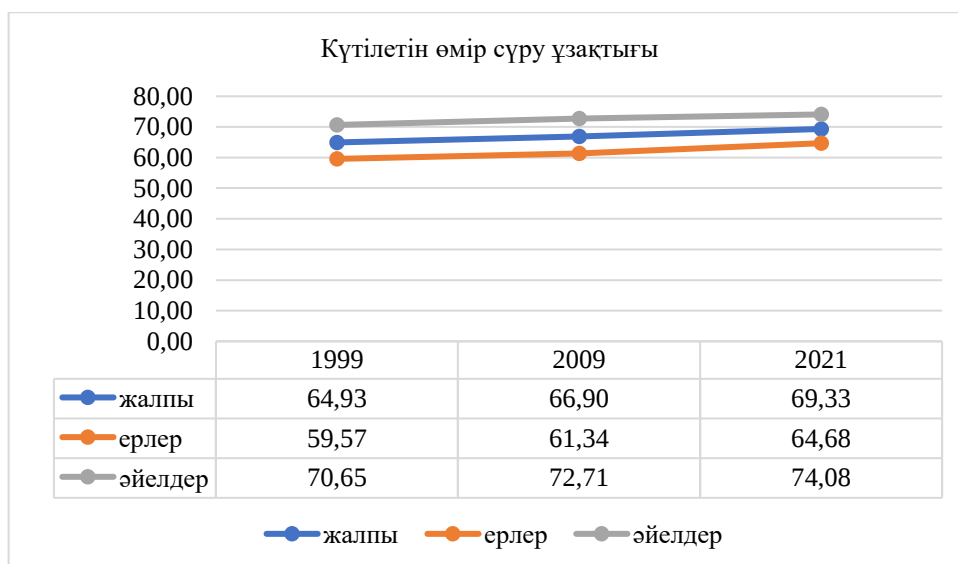
Кіріспе. Халық өсім қарқынын анықтайтын екі фактор ол – туу және өлім деңгейі. Шығыс Қазақстан өңірі басқа аймақтардан ерекшелігі өлім деңгейінің жоғары болуымен және қарт адамдардың көптігімен ерекшеленеді. Өлім – туудың табиғи соңы болып табылады. Өңірде соңғы отыз жылда бұл тенденция әртүрлі сипаттарға ие болды. Бұл мақалада өлімнің жалпы коэффициенті, балалар және аналар өлімі, өлім себептері талданып, дәйектермен айғақталады. 1990 жылдарды нарықтың экономикаға көшкен көптеген елдердің ең басты демографиялық мәселелерінің бірі өлім деңгейінің өсімі болды. Әсіресе бұл Қазақстан-ның шығыс аймағында ерекше байқалды. Мақаланың мақсаты Шығыс Қазақстан облысы халқының өлім-жітім құрылымының ерекшеліктерін анықтау және себептерін талдау.

Өлім ол туудан кейінші екінші орында тұратын маңызды демографиялық процесс. Жалпы өлім коэффициенті, жас мөлшері бойынша өлім, аналар және нәрестелер өлімі, сондай-ақ Қазақстан статистикасы өлім себептерін мынандай негізгі топтарға жіктейді: қан айналымы жүйесінің ауруларынан,

жаңа ісіктерден, тыныс органдары ауруларынан, ас қорыту органдары ауруларынан, жазатайым жағдайдан, уланудан және жарақаттан, инфекциялық және паразитарлы аурулардан, көлік апаттарынан, өлтіруден. Халықтың өлімі қоғамның әлеуметтік - экономикалық даму деңгейінің бейнесі болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу әр түрлі жылдардағы бүкіл республикалық және аумақтық статистиканың мәліметтеріне, қайталама әлеуметтанулық зерттеулердің мәліметтеріне, салыстырмалы талдауға, әлеуметтік процестерді талдаудың әдіснамалық принципі ретінде көп факторлыққа негізделген. Өлім-жітімнің аймақтық айырмашылықтары осы процестің дифференциациясына әсер еткен факторлар-дың тұтас кешеніне негізделген. Ең алдымен, бұл халықтың жас құрылымындағы айырмашылықтар (қарттар мен кәрілердің жастарға қатынасы); объективті әлеуметтік-экономикалық жағдайда, халықтың өмір сүру деңгейінде; экологиялық жағдайда; эмигранттар санында, ең алдымен репродуктивті жаста; халықтың урбанизация деңгейіндегі айырмашылықтарды аймақтардың этникалық құрамын саралау маңызды болып табылады. Біздің ойымызша, көбеюдің белгілі бір түрінің тарихи жинақталу жағдайын-дағы айырмашылықтар және аймақтардағы осы процестің құрылымын анықтайтын мінез-құлық және қоршаған орта айнымалыларындағы айырмашылықтар маңызды рөл атқарады [1, 245].

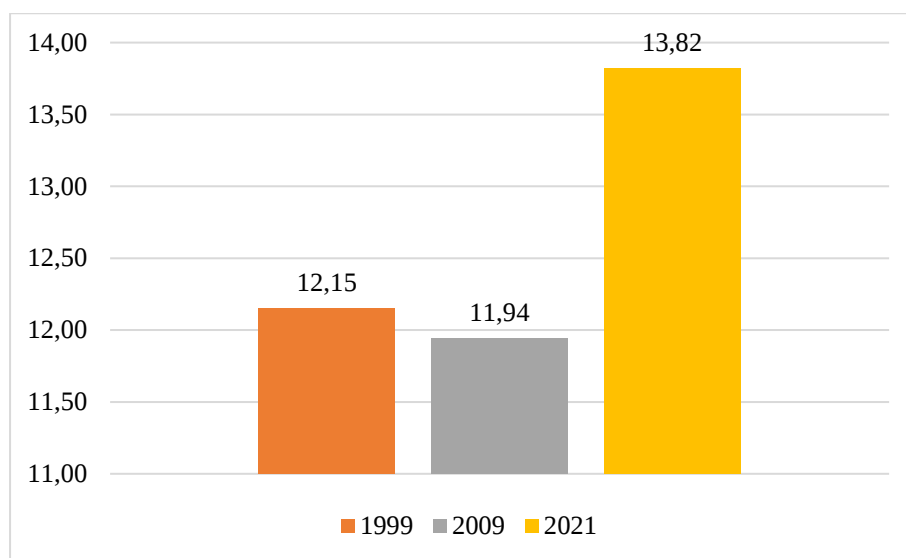
Өлім деңгейі өмір сүру ұзақтығында да көрінеді, бұл барлық жастағы өлім-жітімнің қазіргі деңгейінің барабар жалпылама сипаттамасы 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1. 1999-2021жж. аралығында Шығыс Қазақстанда күтілетін өмір сүру ұзақтығы көрсеткіштері [2][3][4]

Қазақстанда өлім-жітімнің өсуінің негізгі себептері XX ғасырдың соңғы онжылдығында қалыптасқан жок, бірақ әлеуметтік-экономикалық дағдарыс олардың динамикасын айтарлықтай жеделдетті. Халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуі және тиісті өтемақының болмауы созылмалы науқастарды және жалпы денсаулығы нашар адамдарды көбейтті. Халықтың денсаулығының нашарлауы ұзақ уақыт бойы өмір сүру ұзақтығының одан әрі төмендеуіне әкеледі. Туу және өлім-жітім жағдайы қоғамда болып жатқан процестердің, оның халқының өмір сүру деңгейінің, психологиялық әл-ауқатының айна бейнесі болып табылады.

1990 жылдардың басында Қазақстанда өлімнің жалпы коэффициенті 10.7‰ болса, Шығыс Қазақстан облысында бұл көрсеткіш 13.0‰ құрады. Яғни бұл өлім деңгейі туу деңгейінен жоғары екенін көрсетті. 1990 жылдардағы өлімнің өсімі бұл денсаулық сақтау саласындағы олқылықтар, еңбекті қорғау деңгейі-нің төмендігі, қоршаған ортаның ластануы, тамақтану деңгейінің нашарлығы, тұтыну рационның кедей-лігінің нәтижесі болып табылады. Сондай-ақ аса маңызды факторлардың бірі мемлекеттік деңгейде де, жеке деңгейде де адам өмірінің құнсыздануы болды. Өлім деңгейі тағы бір себебі жылдан жылға күшейген түрде халықтың алкагольді тұтынуы болды. Еңбекке қабілетті халықтың жоғары үлес салмағы өлім көрсеткішін анықтайды. Әртүрлі себептерден өлім деңгейі жылдар сайын төмендеп отырады. Алайда өлім деңгейінің үлес салмағы төмендемейді. Бұл халықтың жас құрылымының қартаюы шегіне қарай өзгеруіне байланысты түсіндіріледі [5, 40-41].

Сурет2. 1999-2021жж. Шығыс Қазақстанда өлім деңгейінің жалпы коэффициенті[2][3][4]

Бұл көрсеткіштен байқайтынымыз, өңірде өлім коэффициенті 1989 жылдан қарағанда 1999 жылы өлім коэффициенті 3,55-ке яғни 29,2% ұлғайған. Бұл тоқсаныншы жылдардағы әлеуметтік-тұрмыстық жағдайдың төмендігі, республикадағы экологиялық жағдайдың нашарлауы; экономикалық қатынастардың нарықтық жүйесіне кірудегі қиындықтар; денсаулық сақтау жүйесін коммерцияландыру және тұтастай алғанда оның нашарлауы, республикадағы криминогендік жағдайдың нашарлауына байланысты зорлық-зомбылық өлімінің өсуімен түсіндіруге болады. 2009 жылы 1999 жылмен салыстырған өлім көрсеткіші 17,2% төмендеген, бұл халықтың тұрмыс-тіршілігінің жақсарып, сондай-ақ бұл кезеңде туу деңгейінің өсімімен салыстырмалы түрде өлім деңгейінің төмендейтінін көрсетеді. Өлім-жітімнің осы деңгейін анықтайтын басқа да жағдайларда халықтың қартаюы басым рөл атқарды (егде жастағы адамдар санының өсуі, олардың арасында өлім-жітім әрқашан жоғары). Ал 2021 жылы өлім коэффициенті 15,7% артқан, бұл көрсеткішті 2020 коронавирус инфекциясының таралып, арты қайғылы жағдайға әкеліп адамдардың өліміне әкелуімен 2020 жылы Қазақстан бойынша осы ауру түрінен қайтыс болғандар саны Шығыс Қазақстан облысында көп (16655 адам) болған. Сондай-ақ өңір жас мөлшері бойынша қарт тұрғындардың көптігімен алда тұр (соңғы 30 жылда 65+ асқан адамдар саны 8,4% өскен), бұл табиғи өлімнің көлемін ұлғайтады. Қазақстан халқының өлім-жітімінің өсу себептерінің бірін халықтың демографиялық қартаюы ретінде бөліп көрсетуге болады. 1999 жылмен салыстырғанда 2021 жылы өлім коэффициенті саластыру керек 12,0% өскен. Осы жылдар аралығында халық санының өскен есептегенің өзінде бұл көрсеткіш жоғары екенін айқын байқауға болады.

Талқылау. Халықтың өлім-жітім көрсеткіштерінің жас ерекшеліктерін талдау айтарлықтай ғылыми-практикалық қызығушылық тудырады. Өлім-жітім деңгейін төмендету жөніндегі басым бағыттардың негіздемесі, әсіресе еңбекке қабілетті жастағы адамдар арасында өлім себептерін барабар бағалауға негізделуге тиіс. Осы мақсатта оның жасына байланысты коэффициенттері әртүрлі жас топтарының тұрғындары үшін сараланған түрде талданады.

Кесте 1.
1999-2021 жыл аралығында Шығыс Қазақстан облысында жас топтарына қарай 1000 адамға шаққандағы өлім көрсеткіштері [2][3][4]

1999				2009			2021		
Жас	Барлығы	Ерлер	Әйелдер	Барлығы	Ерлер	Әйелдер	Барлығы	Ерлер	Әйелдер
Барлығы	12.15	13.71	10.72	8,88	10,16	7,69	13,82	15,14	12,59
0	20.10	20.94	19.22	18,30	20,22	16,26	7,64	7,63	7,65

1-4	1.43	1.65	1.20	0,95	1,05	0,83	0,29	0,31	0,27
5-9	0.46	0.58	0.34	0,41	0,47	0,34	0,17	0,22	0,11
10-14	0.46	0.61	0.30	0,35	0,41	0,28	0,26	0,30	0,22
15-19	1.38	2.01	0.73	0,85	1,10	0,60	0,69	0,85	0,53
20-24	2.85	4.38	1.28	1,61	2,32	0,90	1,26	1,64	0,84
25-29	3.86	6.24	1.44	2,40	3,68	1,14	1,69	2,48	0,82
30-34	3.87	6.03	1.76	3,43	5,29	1,63	2,57	3,82	1,31
35-39	5.46	8.38	2.65	4,17	6,34	2,10	3,69	5,39	1,96
40-44	7.63	11.79	3.77	5,44	8,18	2,88	6,42	9,11	3,85
45-49	10.32	15.20	5.93	7,53	11,31	4,09	8,06	11,84	4,67
50-54	13.74	20.35	8.06	11,06	16,57	6,34	10,77	15,40	6,69
55-59	20.70	30.97	12.51	16,05	24,21	9,62	14,84	22,78	8,29
60-64	29.31	44.24	17.91	22,66	33,29	14,84	23,97	34,60	15,74
65-69	41.33	58.45	29.69	33,65	49,95	23,08	37,09	56,41	24,52
70-74	58.05	81.95	4.50	49,74	69,30	37,92	55,98	84,33	40,06
75-79	83.11	108.20	73.94	77,36	101,36	65,12	76,01	112,64	58,66
80-84	136.06	170.67	125.63	118,10	143,29	108,45	128,96	177,04	110,65
85	229.34	263.35	221.10	203,60	197,30	205,37	234,91	267,40	224,43

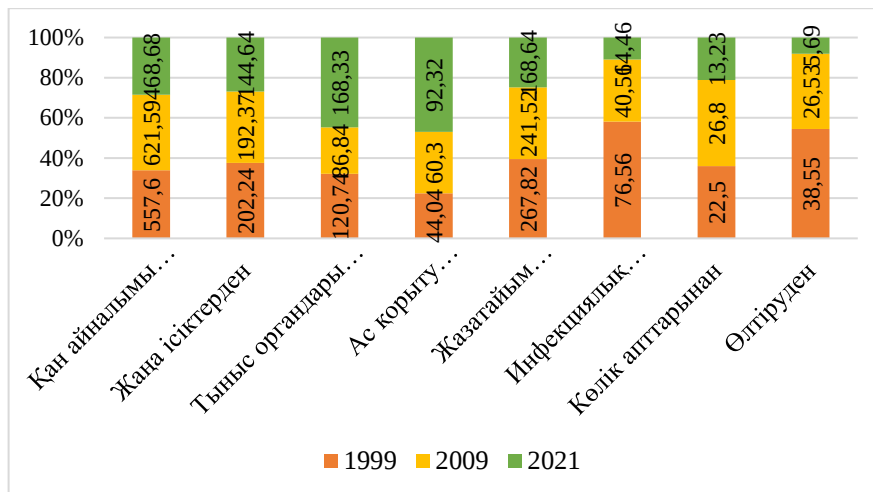
Бұл кестеден байқайтыңыз, өлім деңгейі соңғы отыз түрлі өзгерістерге ие болған. 1999 жылмен 2021 жыл өлім мөлшері бірдей болған. 2009 жылдары төмендеу болғанымен, алайда бұл саны 2021 жыл қайта қарқын алып өскен. Алайда біз 2021 жылы 0-49 жасқа дейінгі жас мөлшерлерінде өлім санының азайып 50+ асқан адамдар санының өлім деңгейінің өскенін байқап отырмыз. Ал, 2009 жылы 1999 жылмен салыстырғанда нәрестердер, орта жастағылар өлім көп болған. Бұл экологиялық жағдайдың нашарлауы, нарықтық экономикаға кірудегі қиындықтармен, денсаулық сақтау жүйесінің коммерциализациялануы және төмендеуі, қинап өлтіру өлімінің көбеюімен түсіндіруге болады. Сондай-ақ ерлер мен әйелдерді салыстыратын болсақ, әр жылдарда да жасөспірім шақтан орта жасқа дейін әйелдер арасындағы өлімге қарағанда ерлер арасында 2 есе, кей жерлерде 3 есеге дейін өскен, мысалы 1999 жылы 15-44 жас аралығындағы ерлер өлімі, ал 2009 жылы 20-24 жас аралығындағы, Кестеден 40 жастан кейін өлім деңгейінің қарқынының жоғарылайтынын байқауға болады. Бұны өңірде қалыптасқан экономикалық, ауаның ластануы, полигон зардаптары, экологиялық жағдаймен және денсаулық жағдайының нашарлығымен түсіндіруге болады. Ал енді, 1-кестеде көрсетілгендей 2021 жылы ерлер мен әйелдер арасындағы көрсеткішті салыстырсақ, мысалы 40-44 жас аралығында ерлер өлімі коэффициенті 9,11 құраса әйелдер арасында 3,85 көрсетеді, яғни әйелдерге қарағанда ерлер өлімі 57,8% көп екенін көрсетіп отыр. Жастар ұлғайған сайын өлім деңгейі де жоғарылайтынын байқауға болады. Яғни халықтың қартаюу процесі байқалады. Жалпы ерлер өлімінің әйелдерге қарағанда көбірек болу себебін ерлердің ауыр қызметтерде жұмыс жасап, денсаулық жағдайларының бірден сыр беруімен түсіндіруге болады. Шамадан тыс ерлер өлімі көптігі 30 жастағы ер адамдардың әрбір бесіншісінің 50 жасқа дейін өмір сүрмейтіндігіне әкеледі. Нәтижесінде әкесіз қалған жесірлер мен балалардың саны артып келеді. Бұл өз кезегінде отбасындағы табыстың жетіспеушілігіне және білім алу мүмкіндігінің төмендеуіне әкеледі, бұл жұмыссыз қалу қаупін арттырады. Сайып келгенде, ерлі-зайыптылар мен балалардың адами әлеуетін дамыту мүмкіндіктері және басқа да денсаулық сақтау, тұрғын үй жағдайлары және т. б. әсер етеді.

Шығыс Қазақстан облысы ұзақ уақыт бойы халық саны азайып келе жатқан өңірлерге жатады. 2009-2020 жылдары - 2,0%-ға. Бұл, ең алдымен, еңбекке қабілетті халық санының азаюына байланысты: 2020 жылы, 2009 жылмен салыстырғанда, 20-59 жас тобы 9,9%-ға азайды. 0-19 жас тобында шығындардың біршама аз динамикасы байқалды (-0,4%). 0-19 жас және 20-59 жас аралығындағы топтардың эволюция-сына көші-қон процестері үлкен әсер етті. Көші-қонның теріс сальдосы нәтижесінде (сыртқы және ішкі) 2009-2020 жылдары жастар саны 19,3%-ға азайды [6, 344].

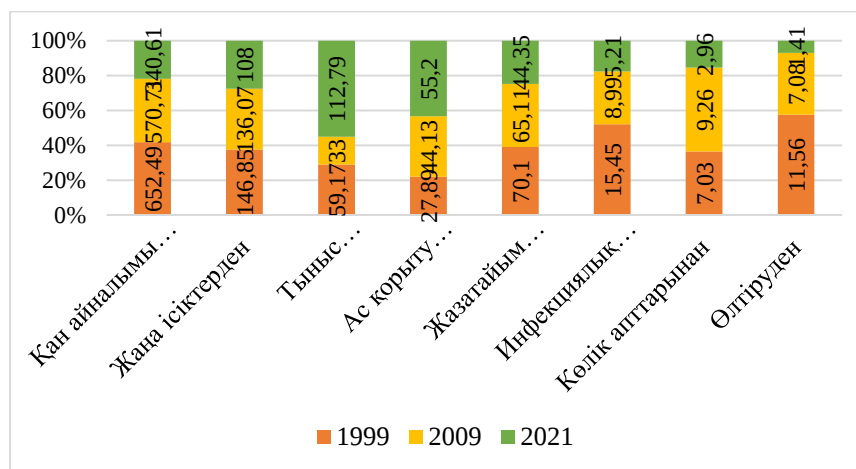
Халықтың жоғары өлім-жітімі ерлердің де, әйелдердің де едәуір бөлігі жас немесе ересек жаста өлуіне әкеледі. Ю.К. Шокамановтың есептеулері бойынша 25 жастағы ер адамдар арасынан әрбір бесінші дерлік, зейнеткерлік жасқа дейін (63 жас) 45%, 65 жасқа дейін – әрбір екінші адам 50 жасқа дейін өмір сүрмейді. 25 жастағы әйелдердің ішінен 50 жасқа дейін әрбір он бесінші, 58 жасқа дейін – әрбір сегізінші, 65 жасқа дейін – әрбір төртінші өмір сүрмейді. Жас кезіндегі шамадан тыс өлімі олардың санының 26 жастан бастап әйелдер санының азаюына әкеледі, бұл некеге тұрған кезде ерлердің жетіспеушілігін сезінуге әкеледі. Нәтижесінде 30 жастан кейінгі халықтың едәуір бөлігі әлі некеде тұрмайды. Мәселен, 1999 жылғы халық

санағы бойынша 30-34 жас аралығындағы халық арасында 14,1% ешқашан некеде болмаған. Шамадан тыс өлімі 30 жастағы ер адамдардың 50 жасқа дейін өмір сүрмейтіндігіне әкеледі. Нәтижесінде әкесіз қалған жесірлер мен балалардың саны артып келеді. Бұл өз кезегінде отбасындағы табыстың жетіспеушілігіне және білім алу мүмкіндігінің төмендеуіне әкеледі, бұл жұмыссыз қалу қаупін арттырады. Сайып келгенде, ерлі-зайыптылар мен балалардың адами әлеуетін дамыту мүмкіндіктері Денсаулық, тұрғын үй жағдайлары және т.б. басқа да салаларда азаяды [1, 244].

Өңірде ерлер өлімінің басым болу себептерінің айқын көрінісін диаграмма 2-ден байқауға болады.

3 сурет. 1999-2021 жыл аралығында Шығыс Қазақстан облысында өлім себептері бойынша ерлер көрсеткіштері [2][3][4]

4 сурет. 1999-2021 жыл аралығында Шығыс Қазақстан облысында өлім себептері бойынша әйелдер көрсеткіштері [2][3][4]

Диаграммаларда көрсетілгендей, жоғары көрсеткіштегі өлім себептерінің бірі – қан айналымы жүйесінің ауруларынан. Статистика бойынша, 1999 жылы бұл ауру түрі жоғарғы көрсеткіште әрі әйелдер ара-сында басым болса, 2021 жылы әйелдер арасында 652,49дан 340,61ге дейін екі есе төмендегенімен, ерлер арасында салыстырмалы түрде жоғары көрсеткішті көрсетеді. 2009 жылы бұл ауру түрінен 100000 адамға шаққанда 621,59 адам қайтыс болған. Жалпы жоғарыда көрсетілген кестедегі өлім себептерінде әйел адамдарға қарағанда ер адамдар өлімі екі есе, кей жерлерде үш есеге дейін басым.

Жалпы ШҚО бойынша ересек халықтың өлім-жітім себептерінің құрылымында бірінші дәрежелі орынды 1000 тұрғынға шаққанда 9,05 көрсеткіші бар қанайналым жүйесінің аурулары алады, олардың үлес салмағы өлімнің барлық себептерінің 50,9% - от құрады; екінші дәрежелі орынды тиісінше 2,83% және 15,9% көрсеткіштерімен жарақаттар мен уланулар алады; үшінші орында – ісіктер (2,45 млн. және 13,77%), төртінші орында-тыныс алу органдарының аурулары – (1,32% және 7,45%) және бесінші

орында – ас қорыту органдарының аурулары (0,45% және 2,55%). Жалпы, бұл сыныптар өлім-жітімнің барлық себептерінің 90,57% құрайды [7]. Яғни олар жетекші болып табылады.

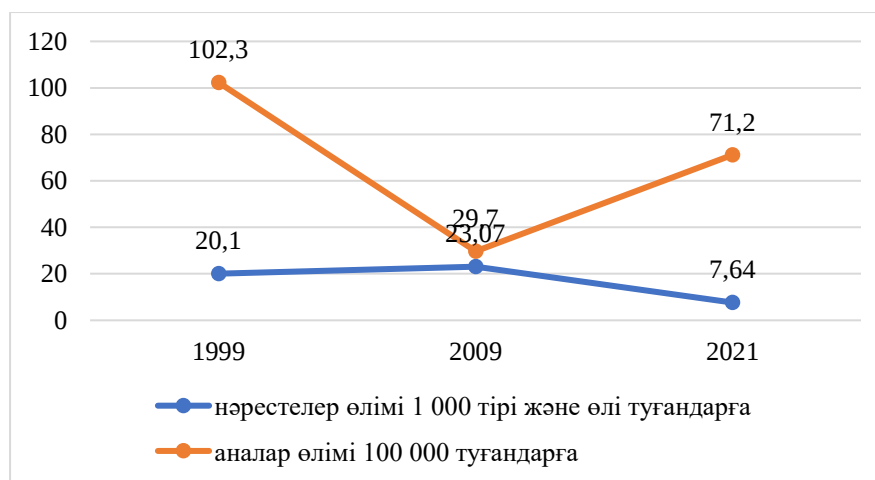
Зерттелетін кезеңде қала тұрғындары арасында инфекциялық және паразиттік аурулардан – 2,5 есе, эндокриндік жүйе ауруларынан – 1,5 есе, психикалық бұзылулардан – 4 есе өлім-жітімнің өсуі байқалды. Қала тұрғындарының жарақаттанудан және уланудан өлім-жітім коэффициенті 91,7%-ға, тыныс алу органдарының ауруларынан – 69,4%-ға және жалпы өлімнің барлық себептерінен – 55,1%-ға өсті. Ауыл тұрғындарының аталған себептерден өсу қарқыны әлдеқайда төмен. Мысалы, жұқпалы және паразиттік аурулардан көрсеткіштің қарқындылығының өсуі 60,0%, эндокриндік жүйе ауруларынан 90,1%, жарақат-тар мен уланулардан – 42,0% және өлімнің барлық себептерінен – 24,7% құрады [7]. Аурулардың қалған кластары бойынша өлім-жітім деңгейінің тұрақтануы байқалады.

Өлім-жітім жағдайы-республика халқының денсаулығының едәуір нашарлауының тікелей көрінісі. Антибиотиктердің көмегімен жұқпалы аурулармен күресте қол жеткізілген жетістіктерден кейін денсаулық сақтау жүйесі эндогендік сипаттағы ауруларға – қан айналымы жүйесіне, эндокриндік жүйеге, неоплазмаларға және т.б. тиімді қарсы тұра алмады. Қан айналымы жүйесінің ауруларынан болатын өлім-жітімнің соңғы тенденцияларын бағалай отырып, бұл аурулар негізінен эндогендік сипатқа ие болғанымен, өмірдің қарқынды факторлары, жұмыс пен демалыстың дұрыс ауыспауы, дұрыс тамақтанбау, зиянды әдеттер (алкоголизм, темекі шегу және т. б.), әртүрлі стресстік жағдайлар және т. б. қоршаған орта факторлары да олардың дамуына айтарлықтай үлес қосатынын атап өткен жөн.

Абсолютті гендерлік тепе-теңдік, яғни жыныстардың толық сандық теңдігі-сирек кездесетін және қысқа мерзімді демографиялық құбылыс. Әдетте қыздарға қарағанда ұлдар көп туылады, бірақ өлім-жітімнің гендерлік сипаттамаларының айырмашылығына байланысты біраз уақыттан кейін жағдай қысқа уақытқа теңестіріледі, содан кейін гендерлік алшақтық пайда болады.

Гендерлік алшақтық – бұл қоғамның жас құрылымындағы ерлер мен әйелдердің сандық асимметриясы, демографиялық тұрғыдан, әдетте, кейінгі жастағы әйелдердің сандық басым болуымен көрінеді [6, 213].

Демографиялық құрамдас бөлікте өлімнің негізгі әрі маңызды көрсеткіштері бұл нәрестелер және аналар өлімі. Нәрестелер мен аналар өлімі бұл халықтың денсаулық жағдайын, елдің әлеуметтік тұрақтылығын, денсаулық сақтау саласының деңгейін көрсетеді. Шығыс Қазақстан өңірінде соңғы отыз жылда бұл көрсеткіштер қалай өзгергенін 3 суреттен байқауға болады.

5 сурет. Аналар мен нәрестелер өлімі көрсеткіші [2][3][4]

Бұл диаграммада көрсетілгендей, нәрестелер өлімі 1999 жылы 20,1 көрсетсе, 2009 жылы бұл көрсеткіш 14,8% өседі, ал 2021 жылы бұл көрсеткіш 200 % төмендейді. Алайда, аналар өлімі 2009 жылы 1999 жылмен салыстырғанда 71% төмендегенімен, 2021 жылы 139 % өседі. Нәрестелер өлімін азайтуға денсаулық сақтау саласындағы жетістіктер деп ескерсек, яғни аналар өлімінің себебі әйелдер денсаулығының нашарлығын көрсетеді деген қорытындыға келтіреді.

Нәресте өлімінің деңгейі медициналық көмектің сапасы мен уақтылығына және эпидемияға қарсы іс-шараларды ұйымдастыруға байланысты. Елдегі нәресте өлімінің қолайсыздығы әйелдердің денсаулығының нашарлығымен де байланысты. Жүктілік пен босану патологиясының өсуі, жаңа туған нәрестелердің денсаулығының нашарлауы байқалды. 1990 жылдан 1999 жылға дейінгі кезеңде Қазақстанда деңгейі 11%-ға төмендеген, бірақ экономикалық дамыған елдермен салыстырғанда

жоғары болып қалатын ана өлімі әйелдің денсаулық жағдайы мен оларға көрсетілетін медициналық көмек сапасының критерийлерінің бірі болып табылады. 1999 жылы ТМД елдерінде Қазақстан ана өлімі бойынша Ресейден кейін екінші орынға ие болды. Республикада ана өлімінің коэффициенті 100 мың адамға шаққанда 49,6, Ресейде – 58,2, салыстыру үшін Беларусьте – 20,4 құрады [1, 246].

Аналар мен нәрестелер өлімін азайту мақсатында мемлекет тарапынан біршама алдын алулар мен шаралар қолданылуда. Үкімет алға қойған мақсаттары: перинаталды қызметтерді жетілдіру, туу мекемелерінде жаңа туғандарды емдеу және бағуға қатысты заманауи технологияларды енгізу, сау бала және ата-ана бойынша кеңес, бірінші кезекте балаларға жедел көмек көрсету

Зерттеу нәтижесі. Осылайша, алынған нәтижелерді талдау келесі тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді.

1. Орташа өмір сүру ұзақтығы бойынша өңір жылдан-жылғы қысқарып бара жатқанын 1-суреттен байқауға болады. Яғни өңір тұрғындарының денсаулық жағдайына байланысты орташа өмір сүру ұзақтығы қуантарлықтай нәтиже көрсетпейді.

2. Аналар мен нәрестелер өліміндегі көрсеткіштер өңірдің денсаулық сақтаусаласындағы ақаулардың барлығын және аймақтағы экологиялық жағдайдың нашарлығының көрінісі болып табылады.

3. Соңғы 30 жылда (1999-2021 жж.) ШҚО халқының жалпы өлімі ең өнімді жастоптарында (30-59 жас), негізінен ер адамдар арасында оның қарқындылығының өсуімен сипатталатын жағымсыз үрдістерге ие болды. Қалалық жерлерде халық өлімінің едәуір өсуі байқалды. Бұл халықтың өлім-жітім деңгейіне теріс әсер ететін сыртқы факторлардың әсерінің артуын көрсетеді.

Өлім себептерінің құрылымында жетекші дәрежелі орындарды қан айналымы жүйесінің аурулары, қатерлі ісіктер, жарақаттар мен уланулар, тыныс алу органдарының аурулары, ас қорыту және жұқпалы аурулар алады; аурулардың жетекші кластары өлімнің барлық себептерінің 90,7% құрайды.

Зерттелетін кезеңдегі динамикада тыныс алу және ас қорыту аурулары кезінде өлім-жітімнің жоғары өсуі байқалады. Еңбекке қабілетті жастағы 20-29 жас аралығындағы халық өлімінің жоғары қарқыны, әсіресе ер адамдар арасында жоғары жарақаттануға байланысты [7].

Халықтың жас құрылымының өзгеруінен туындайтын елеулі демографиялық тәуекелдерді байқауға болады.

Халықтың егде жастағы топтарының өсу қарқынының артуы ұзақ мерзімді өзгерістердің әсерінен қалыптасатын популяция құрылымына тән маңызды тәуекелдердің бірі болып табылады. Бұл тәуекел қоғам өмірінің экономикалық, әлеуметтік және басқа аспектілеріне айтарлықтай әсер етеді. Шығыс Қазақстан облысында халықтың қартаюының себебі халықтың ұдайы өсіп-өну сипатындағы ұзақ мерзімді өзгерістер: бала туудың төмендеуі, халық өлімінің ұлғаюы және елеулі көші-қон шығындары болып табылады. Мұның бәрі әлеуметтік қолдау институттарын дамытуды және қарт адамдарға, әсіресе мүгедектігі ауыр адамдарға күтім жасауды, лайықты қарттықты қамтамасыз ету үшін мемлекеттік және жеке қызмет көрсетушілер санын кеңейтуді талап етеді. Сонымен қатар, халықтың материалдық қамтама-сыз етілуінің төмен деңгейі егде жастағы еңбек қызметінің өзектілігін сақтайды, сондықтан аймақтық еңбек нарығын тиісті әртараптандыруды қажет етеді.

Қорытынды. Жалпы қорытындылай келе, Шығыс Қазақстан өңірінде қалыптасқан өлім үдерістеріндегі өзгерістер, халықтың қартаю салдары демографиялық көрсеткіштер негізінде сипатталып талданды. Осы негізде төмендегідей тәуекелдер мен әлеуметтік сұраныстар тізбесі жасалды:

Демографиялық тәуекелдер:

- өлім-жітімнің ықтимал кең базасын қалыптастыру;
- орташа өмір сүру ұзақтығының қысқаруы;
- жас құрылымының аймақтық теңгерімсіздігінің өсуі.

Әлеуметтік-экономикалық тәуекелдер:

- Қарт адамдардың еңбекке қабілетті халыққа демографиялық жүктемесін ұлғайту;
- егде жастағы топтардың денсаулық сақтау және әлеуметтік қамсыздандыру/ Халықты әлеуметтік қорғау жүйелеріне ерекше жүктемені ұлғайту;

- егде жастағы адамдардың әлеуметтік бас тартуы («жалғыз кәрілік» құбылысы), әлеуметтік байланыстардың үзілуі, егде жастағы топтардың өмір сүру сапасының төмендеуі;

- мемлекеттік зейнетақымен қамсыздандыруға арналған бюджеттік шығыстардың өсуі.

Бұл жағдайда мұндай әлеуметтік сұраныстар:

- ерекше медициналық қызметтер (мамандандырылған денсаулық сақтау мекемелері, мамандандырылған дәрігер-мамандар, көмекші медициналық персонал, медициналық жабдықтар, егде жастағы адамдарда ауруларды емдеуге және алдын алуға арналған препараттар);

- экономикалық белсенді халықтың еңбек өнімділігінің жоғары деңгейі, үй шаруашылықтары табысының өсуі және оны әртараптандыру есебінен еңбек нарығының үлкен сыйымдылығы;
- жұмыс істейтін зейнеткерлер үшін жұмыспен қамтудың икемді нысандары (әсіресе әйелдердің орташа өмір сүру ұзақтығын ескере отырып)

Бұл сұраныстар өңірде әлеуметтік-экономикалық қызметтің қандай нысандарын дамыту қажеттігін, еңбек нарығын қай бағытқа бағдарлау қажеттігін, қандай мамандандырулар мен қызметтер халық тарапынан барынша сұранысқа ие болатынын көрсеткіш ретінде қызмет етеді [6, 345].

Осылайша, Шығыс Қазақстан өңірі үшін қартаю процесімен байланысты қауіптер мен өлім үдерістеріндегі өзгерістер өзекті болып отыр.

Алғыс білдіру. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылай қолдауымен жазылды (№ AP09260600 гранты).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аубакирова Ж.С., Уалиева С.К., *Смертность населения Казахстана: историко-демографический аспект* // *Хабаршы-Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая / Серия «Исторические и социально-политические науки»*. – 2017. – №2(53). – С. 243-249.
2. *Краткие итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник* / Под ред. А.А. Смаилова/. – Алматы, 1999 – 211 стр.
3. *Қазақстанның демографиялық жылнамалығы. Статистикалық жинақ* / Редакциясын басқарған Ә. Смайылов / Астана, 2010 - 523 б.
4. *Қазақстанның демографиялық жылнамалығы. Статистикалық жинақ* / Редакциясын басқарған Н. Шаймарданов / Астана, 2022 – 245 б.
5. *Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета*. – Алматы: Оркениет, 2001, - 112 с.
6. *Демографическая безопасность Казахстана: потенциал, риски и перспективы* / Ж.С. Аубакирова, А.Н. Алексеенко, Э.О. Столярова, Н.Л. Краснобаева, Т.Е. Өмірзақ. – Усть-Каменогорск, 2022. – 515 с.
7. Омарова М.Н., Оракбай Л.Ж., Черепанова Л.Ю., Глубоковских Л.К. *Современные аспекты смертности жителей малых городов и сельских поселений Восточного Казахстана* // *Современные проблемы науки и образования*. – 2015. – № 4. ; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=21415>

References:

1. Aubakirova Zh.S., Ualieva S.K. *Smernost` naseleniya Kazakhstana: istoriko-demograficheskij aspekt* [Mortality of the population of Kazakhstan: historical and demographic aspect] "Khabarshy"-Vestnik Kazakhskogo naczional`nogo pedagogicheskogo universiteta imeni Abaya / Seriya «Istoricheskie i soczial`no-politicheskie nauki». 2017. №2(53). 243-249pp. [in Russian].
2. *Kratkie itogi perepisi naseleniya 1999 goda v Respublike Kazakhstan. Statisticheskij sbornik* [Summary results of the 1999 population census in the Republic of Kazakhstan. Statistical collection] Pod red. A.A. Smailova. – Almaty, 1999. 211 p. [in Russian].
3. *Qazaqstanny`n demografiyalıq zhy`lnamaly`gy`. Statistikaly`q zhinaq* [Demographic annals of Kazakhstan. Statistical collection] /Redakciyasyn basqargan A. Smajy`lov /Astana. 2010. 523 p.[In Kazakh].
4. *Qazaqstanny`n demografiyalıq zhy`lnamaly`gy`. Statistikaly`q zhinaq* [Demographic annals of Kazakhstan. Statistical collection] / Redakciyasyn basqargan N. Shajmardanov / Astana, 2022. 245 p. [In Kazakh].
5. *Demograficheskoe razvitie Respubliki Kazakhstan v usloviyakh suvereniteta* [Demographic development of the Republic of Kazakhstan in the conditions of sovereignty] Almaty: Orkeniet, 2001. - 112 s. [in Russian].
6. *Demograficheskaya bezopasnost` Kazakhstana: potenczial, riski i perspektivy`* [Demographic security of Kazakhstan: potential, risks and prospects] Zh.S. Aubakirova, A.N. Alekseenko, E`O. Stolyarova, N.L. Krasnobaeva, T.E. Omi`rzaq. Ust`-Kamenogorsk, 2022. 515 p. [in Russian].
7. Omarova M.N., Orakbaj L.Zh., Cherepanova L.Yu., Glubkovskikh L.K. *Sovremennyy`e aspekty` smernosti zhitelej maly`kh gorodov i sel`skikh poselenij Vostochnogo Kazakhstana* [Modern aspects of mortality of residents of small towns and rural settlements of East Kazakhstan] [Elektronnyy resurs] *Sovremennyy`e problemy` nauki i obrazovaniya*. 2015. №4. ; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=21415>[in Russian].